

Jews and Roma Remember and Commemorate / יהודים וצוענים זוכרים ומנציחים

Author(s): רפאל ואגו, רוני שטאuber, Roni Stauber and Raphael Vago

Source: *Zmanim: A Historical Quarterly* / חוברת, 2007, חורף
למ; 97 (2007, חורף), pp. 18-27

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית; Open University / האוניברסיטה הפתוחה; Tel Aviv University / תל-אביב

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23439205>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>



Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית, and are collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to Zmanim: A Historical Quarterly / זמנים: רבעון להיסטוריה

JSTOR

יהודים וצוענים זוכרים ומנציחים

רפאל ואגו ורוני שטאובר בוחנים את השפעתם של רדיפות ומעשי חורבן על היווצרותה של תודעה לאומית ועל תהליכי בנייתה של זהות לאומית אצל היהודים והצוענים. מאמרם דן, מצד אחד, בהשפעתו של "נרטיב הסבל" על הגיבוש והחיזוק של הזהות הלאומית אצל יהודים וצוענים, ובביקורת על מרכזיותו של נרטיב זה מצד שני. לאור ניתוח זה נבחנת ההשפעה של הנצחת השואה היהודית על מאמציהם של הצוענים להנציח את רצח עמם ולעורר תשומת לב עולמית לסבלם המתמשך.

קבוצות שאינן חיות בטריטוריה משותפת ומגבשות תודעה לאומית בתפוצות. כתוצאה מתהליכים היסטוריים ידועים, עלה בידי הוגי הציונות להקים על בסיס הלאומיות התרבותית היהודית תנועה לאומית בעלת מטרות פוליטיות, שהצליחה לייסד מדינת לאום. לעומת זאת, לגבי הצוענים הגדרה עצמית פוליטית בתוך טריטוריה מוגדרת לא היוותה מעולם אלטרנטיבה ממשית. למרות שהצוענים מתייחסים אל הודו כאל מולדתם ההיסטורית אשר ממנה יצאו לנדודיהם, השיבה אליה, או לחלופין, הגדרה עצמית פוליטית בתוך טריטוריה אחרת, אינם מוצגים על-פני-רוב כיעד של ארגונים צועניים בעלי תודעה לאומית.

עם זאת, כמו מנהיגים ואינטלקטואלים יהודים בעבר, גם האינטליגנציה הצוענית רואה בצוענים קבוצה לאומית-תרבותית מוגדרת. הזהות הקבוצתית המשותפת מתבססת על מאפיינים אנתרופולוגיים, תרבותיים וחברתיים ייחודיים (שפה, טקסים, מבנה חברתי ייחודי של משפחה מורחבת ושבת, סמלים, מיתוסים, ובעיקר אתוס הנוודות והחופש). זיכרון קיבוצי, גם אם הוא חלקי מאוד או מקוטע, הוא רכיב חיוני בבניית הזהות הקיבוצית, בייחוד כאשר מדובר בניסיון למצוא מכנה משותף לקבוצות החיות בפזורה. שכן, אל מול הניסיון ליצור אחידות, עומדת הזהות הייחודית המקומית, לעתים גם תחושות של שותפות עם בני הארץ ורגשות פטריסטיים. בדומה לאינטלקטואלים הלאומיים היהודים, גם האינטליגנציה הצוענית, המבקשת להדגיש את השותפות האתנית של הקיבוצים הצוענים בארצות השונות, מדגישה את ההיסטוריה המשותפת ותרם אחר "נרטיב-על", סיפור מסגרת משותף, כדי לגבש או לחזק את הזהות הקולקטיבית של הקבוצות השונות. עמדה זאת מנוסחת כנגד הרואים בקיומה של זהות צוענית משותפת על-לאומית, בדיה או נרטיב מומצא (ראו להלן).

אפליה ורדיפות, בעיקר באירופה עד לשיאן במלחמת העולם השנייה, אפיינו הן את ההיסטוריה היהודית והן את הצוענית. לעתים אף הייתה אחידות במדיניות כלפי שתי הקבוצות: למשל, בתקנות נגד נוודים בגרמניה בראשית העת החדשה, או לחלופין – בהענקת פריבילגיות, כתבי זכויות, שאפשרו ישיבה

אנתוני סמית, ההיסטוריון והסוציולוג הבריטי, הגה את התאוריה האתנו-סימבולית של הלאומיות. תאוריה זו מנסה ליצור סינתזה בין שתי גישות מנוגדות זו לזו לגבי הגדרתה והיווצרותה של הלאומיות: האסכולה המודרניסטית, הרואה בלאומיות קונסטרוקציה מודרנית לחלוטין, בבחינת יצירה של יש מאין, והגישה הקמאית (primordialist) או המתמדת (perennialist), הרואה בלאומיות המודרנית המשך של מסגרות לאומיות שהיו קיימות מקדמת דנא או שהתקיימו באופן מקוטע בפרקי זמן שונים. לטענתו של סמית, הלאומיות היא אמנם יצירה מודרנית, אך במקרים רבים, מתבססת התודעה הלאומית והתגבשות מדינת הלאום על תודעה אתנית משותפת מהעבר, שבה ממלאים הרכיבים הסימבוליים תפקיד מהותי. רכיבים אלה כוללים בין השאר מיתוסים של מוצא משותף, זיכרונות היסטוריים, יסודות תרבותיים משותפים, ותחושה של מה שניתן לכתוב לעתים בשם "גורל משותף". זהו המלט, אם לצטט תאורטיקן חשוב נוסף של הלאומיות, ג'ון ארמסטרונג, הקרוב בגישתו לסמית, שמלכד ומשמר את הזהות הקבוצתית לאורך תקופה ארוכה.

הגישה האתנו-סימבולית, המדגישה את המאפיינים האתניים-תרבותיים המשותפים שקדמו להופעת הלאומיות המודרנית, יש לה משמעות מיוחדת, כפי שהראה ההיסטוריון גדעון שמעוני במחקרו המקיף על התנועה הציונית, לגבי

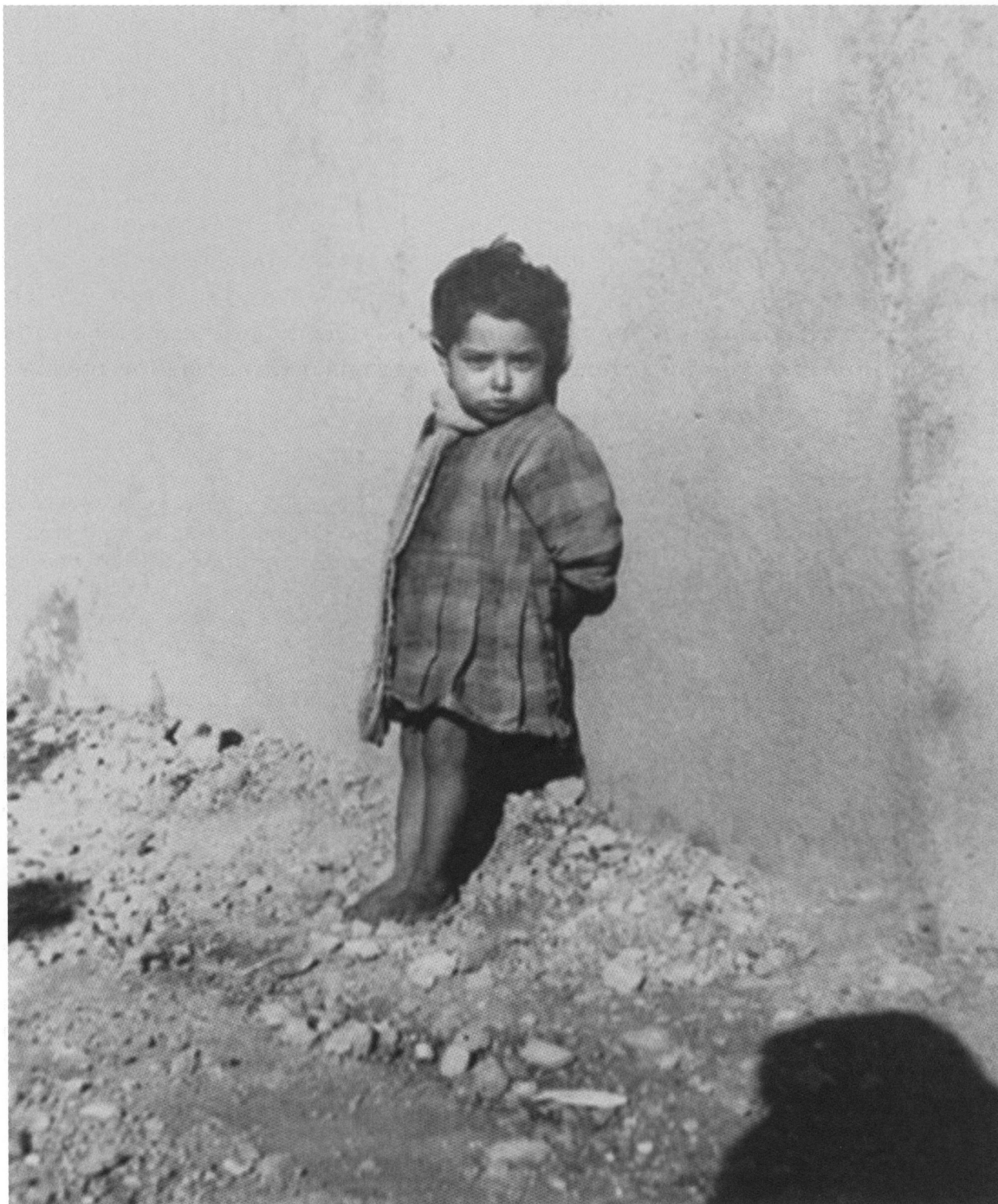
ד"ר רפאל ואגו מלמד בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב פרקים בתולדות המדינות במרכז אירופה ובמזרח בעת החדשה.

דוא"ל: Vago@post.tau.ac.il

ד"ר רוני שטאובר הוא חוקר בכיר במכון לחקר האנטישמיות והגזענות בימינו ע"ש סטפן רוט ומלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב.

דוא"ל: Stauber@post.tau.ac.il

גרסה אנגלית של המאמר תופיע בספר: Roni Stauber and Raphael Vago (eds.), *The Roma — A Minority in Europe: Historical, Political and Social Perspectives*, Budapest and New York 2007.



ילדה צוענייה במחנה הריכוז למשפחות צועניות בריבסלט (*Rivesaltes*), צרפת, שנת 1941/2

בערים. הן בתולדותיהם של הצוענים באירופה והן בתולדות היהודים מילאו העימותים התכופים עם הסביבה גם תפקיד סימבולי בהגדרת הגבולות בין הקבוצה לבין העמים שלצד או בקרבם היא יושבה. בהתייחסו לתפקידים של ביטויים לשוניים ביצירת המסגרת הברורה החוצצת בין הקבוצה לסביבתה, כתב ארמסטרונג: "גבולות סימבוליים הם לעתים קרובות מילים. אלה משמשות מעין רמזור, המזהיר את הקבוצה בהתקרבה לגבול המפריד בינה לבין הסביבה [...] הן [המילים] מדגישות את הסולידריות של חברי הקבוצה מול העולם העוין". אכן, גם היהודים וגם צוענים משתמשים בביטויים המגדירים את פחדם או את הסתייגותם מהעולם העוין שסביבם. המושג המקראי "גוי" קיבל משמעות שלילית על רקע יחסי האיבה בין היהודים לסביבתם. באופן דומה המילה "גדז'ה" (gadje), "זר" או "לא-צועני" ברומני (Romany, שפתם של הצוענים), מתייחסת לסביבה, שלעתים קרובות שוחרת את רעתם של הצוענים. לכן הצוענים, בדומה ליהודים, אינם רואים עצמם מחויבים לנהוג לפי הנימוסים והכללים הנהוגים בקרב הסביבה העוינת.

הזיכרון הקיבוצי של רדיפות ומעשי חורבן מהווה אם כן, הן אצל היהודים והן אצל הצוענים, רכיב מרכזי בגיבושו של אותו נרטיב-על, אשר נועד ליצור מכנה משותף בין התפוצות או הקבוצות השונות. עם זאת, ניתן להצביע על אמביוולנטיות ביחסם של הוגים ומנהיגים ציוניים ושל אינטלקטואלים צוענים כלפי מרכזיותו של נרטיב הסבל כמעצב הזהות הלאומית. בצד השימוש בקטסטרופות כרכיב בזהות הלאומית, התגבשה התפישה, כי עיצוב הזהות הלאומית אינו יכול להתבסס כל כולו, ואולי אף לא בעיקר, על זיכרונות קיבוציים טראומטיים, וכי הבניית הזהות הלאומית מחייבת גם מיתוסים מכוננים חיוביים.

רדיפות וזהות אתנית

יהודים

היחס הדו-משמעי כלפי התפקיד הסמלי שמילא הזיכרון של רדיפות ומעשי החורבן בעיצוב הזהות הלאומית היהודית המודרנית ניכר בקרב הוגים ומנהיגים ציוניים מראשית צמיחתה של הלאומיות היהודית בסוף המאה התשע-עשרה. מצד אחד, הזיכרון הקיבוצי של אפליה ורדיפות חיזק את הגבולות של הזהות האתנית באמצעות תחושת סולידריות בין הקיבוצים היהודיים השונים והתפישה של גורל משותף. יהודים סבלו מרדיפות, כך הדגישו, הן בגרמניה ובפולין והן בתימן. האנטישמיות המודרנית נתפשה על-ידי הוגי התנועה הלאומית היהודית ומנהיגיה כהמשכה של העוינות המסורתית כלפי היהודים וכהוכחה שהיהודים, הנתפשים כגורם זר, לא יוכלו להתבולל. הפתרון היחיד להמשך הקיום היהודי, הם טענו, הוא חיזוק התודעה הלאומית היהודית וחתירה לפתרון ברוח הלאומיות המודרנית. מנהיגים, מלומדים וסופרים ציוניים תיארו את הקיום היהודי בגולה כשרשרת של רדיפות, גירושים ופוגרומים, שלא היו מתרחשים אלמלא חסרה ליהודים עוצמה ממשית, פוליטית או צבאית.

עם זאת, בקרב הוגים ומחנכים יהודים גברה ההכרה, כי הדגשת יתר של האסונות והקורבנות עלולה לחבל במאמצים

ליצור "יהודי חדש", עצמאי ובוטח, שהיה בעיניהם תנאי הכרחי לבניית האומה, ובהמשך – ליצירת ריבונות פוליטית בארץ ישראל. הם תרו אפוא אחר רכיבים חיוביים בהיסטוריה היהודית, מערכת של סמלים ומיתוסים הקשורים בקיום הריבוני היהודי לפני החורבן, וכן אתוסים של גבורה, התגוננות ועצמאות ממלכתית.

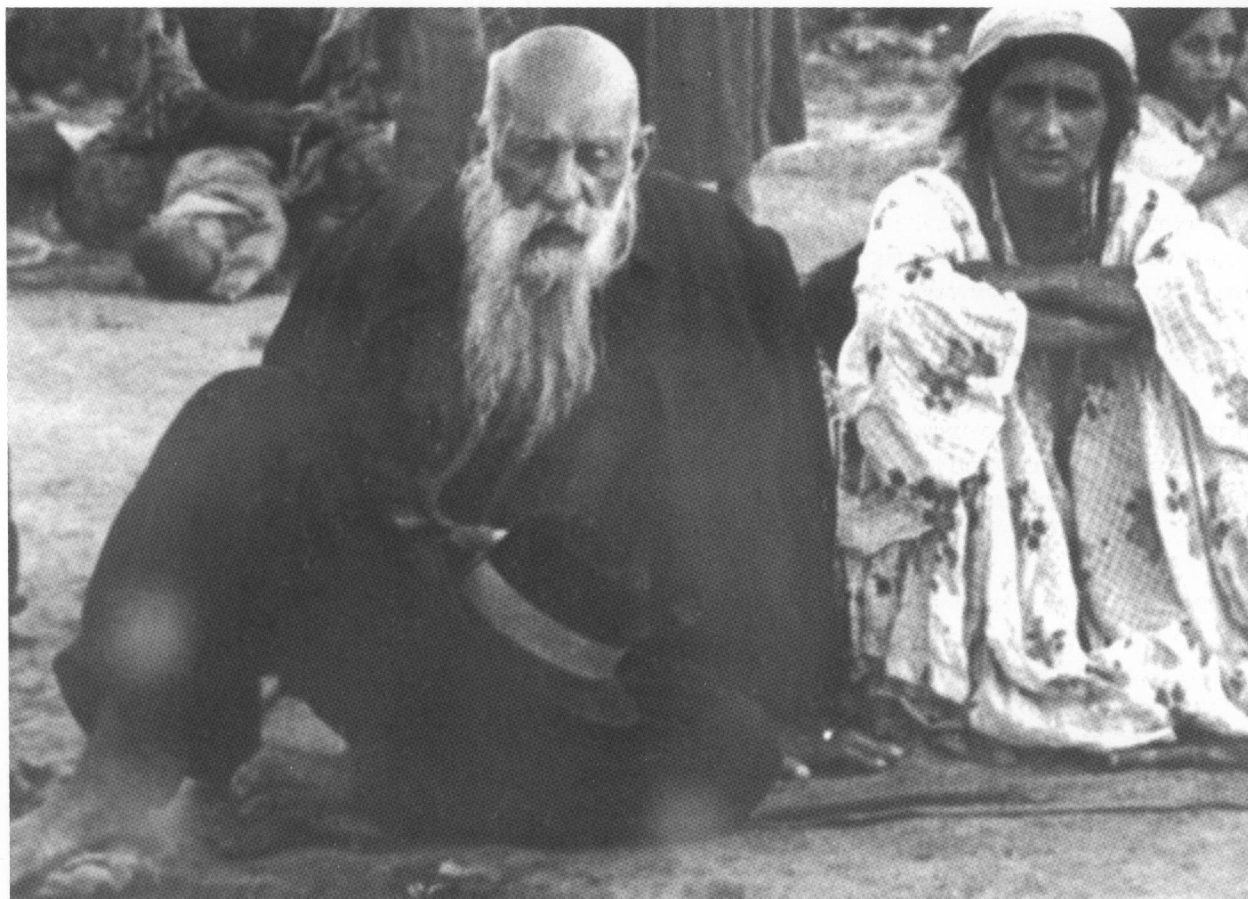
אחד הביטויים הקיצוניים והמוכרים ביותר לביקורת על הדימוי של היהודי כקורבן הנצחי של הרדיפות ומעשי רצח מופיע בסיפור "הדרשה" מאת חיים הזז. בדבריו בפני "ועדת ההגנה", דורש יודקה, גיבורו של הזז, להתנתק באופן מוחלט ממורשת הגולה, מלימוד ההיסטוריה של המרטרולוגיה והייסורים.

אני רוצה להודיע [...] שאני מתנגד להיסטוריה היהודית [...] איני מכבד אותה [...] מה יש בה? [...] גזירות, עלילות, רדיפות וקידוש השם [...] ועוד הפעם ועוד ועוד וכך עד אין סוף [...] ההיסטוריה היהודית משעממת, לא מעניינת. אין בה לא מעשים ועלילות של גיבורים וכובשי עולם [...] רק ציבור של דוויים וסחופים, נאנחים ובוכים ומבקשי רחמים [...] אני בכלל הייתי אוסר ללמד לילדים שלנו את ההיסטוריה היהודית. איזה שד ללמד אותם קלון אבותיהם?

(אבנים רותחות: סיפורים, תל-אביב 1968, עמ' 221-224)
וכאילו כהד לדבריו של יודקה, אומר אלישע, גיבורו של חנוך ברטוב בספר **פצעי בגרות** (1968), חייל עברי בבריגדה המתלבט בשאלת המוסר של הנקמה בגרמנים, כי "לא מסוגלים עוד לשמוע איך נאנסנו מקצה העולם ועד קצהו. יון המצולה. קידוש השם [...] מכיתה אל"ף, מגן-הילדים, מעורר בי בחילה אפרסמון המוכים" (עמ' 208).

היחס הדו-משמעי להיסטוריה של הגירושים והרדיפות השפיע בעשור הראשון לקיומה של המדינה גם על יחסו של הממסד הישראלי להנצחת השואה. מצד אחד, הודגש הקשר בין שואה לתקומה, כלומר השואה כהוכחה נחרצת לצורך בריבונות ובכוח יהודי; מצד שני, ביטא הממסד התנגדות לעיסוק נרחב בהנצחת השואה, כלומר במסכת הייסורים ובמוות. תוך יצירת הבחנה מוחלטת בין חיים בחסד הגויים בגולה לבין חיים עצמאים בארץ, ביקש הממסד, ובעיקר ראש הממשלה דוד בן-גוריון, להתמקד באופן מוחלט ב"נורמליות", בכל מה שנתפש כקונסטרוקטיבי, ביישוב הארץ, בבניית הכוח הצבאי ובהגנה העצמית בארץ – וכל זאת כלקח השואה.

האמביוולנטיות באה לידי ביטוי לאחר השואה גם בשאלת היחסים עם אומות העולם, בעיקר עם מדינות אירופה ובייחוד עם גרמניה. מחד גיסא, הודגש חובם המוסרי של האירופאים, ובעיקר של גרמנים, כלפי מדינת ישראל, שהוגדרה על-ידי בן-גוריון כיורשת העם היהודי שנרצח וכמקום המקלט היחיד לשרידיו. מעצבי מדיניות החוץ של ישראל, כמו גם מנהיגים יהודים בעולם, לא היססו לנצל את החוב המוסרי לצרכיה המדיניים של ישראל, מתוך הנחה, כי ישראל כמדינה יהודית חזקה ומבוססת היא ההנצחה הראויה לשואה. מאידך גיסא, הייתה שאיפה לבנות יחסים נורמליים עם מדינות אירופה, שיהיו מושתתים על אינטרסים הדדיים וצורכי ההווה ולא רק על זיכרונות העבר הטראומטיים, על "המנטליות של הגטו" כפי



זוג צוענים במחנה הריכוז בלז'ץ (Belzec), שנת 1940

בדומה לסיפור היהודי, ההיסטוריה של הרדיפות, ובעיקר הג'נוסייד הנאצי, מסייעים להגדרת הזהות מול העולם הסובב. הצוענים מדגישים אף הם, כי רדיפתם הייתה ייחודית. הם נרדפו כעם, כקבוצה אתנית השונה מהסביבה. כלומר, כמו בסיפור היהודי, העולם העיון מסייע לקבוע את גבולות הקיום הלאומי. זו אחת הסיבות להתנגדות העזה של אינטלקטואלים צוענים לכל ניסיון מלומד כזה או אחר, להציג את מדיניות הרצח הנאצית כלפי הצוענים כמדיניות שגורמיה אינם שגאה גזעית, אלא מאבק ביסודות אנטי-חברתיים (ראו להלן).

לצוענים אין מקורות היסטוריים כתובים על עברם, ואף המושג "תודעה היסטורית" הוא חדש במחשבה הצוענית ומוגבל עדיין לשכבה מצומצמת של אינטלקטואלים, ההולכת וגדלה אמנם עם השנים. הכרוניקות של הרדיפות באירופה מסייעות לצוענים, כפי שהסביר ההיסטוריון הפולני סלבימור קפרלסקי (Kapralski), לתאר את קורותיהם באירופה באופן כרונולוגי, כלומר בהתאם לתאריכי הגירות והגירושים. כך נבנה הנרטיב של הקיום הצועני באירופה המסייע להתגבשות התודעה ההיסטורית. בשונה מהיהודים, שמצבם ההיסטורי השתנה לחלוטין לאחר השואה ואין הם מהווים עוד קיבוץ אתני נרדף (למרות תקריות וביטויים אנטישמיים), הצוענים, בעיקר במזרח אירופה, עודם קורבנות לאפליה קשה ואף

שהגדיר זאת בן-גוריון, מנטליות שפירושה, על-פי הגדרתו, ריצה אחר הגוי כדי שישלם על מה שעשה. ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל ביטא באופן נוקב את היחס הדורשמי לגבי השימוש בשואה ביחסים עם אומות העולם בהתייחסו לדיונים עתידיים עם הגרמנים על הסכם השילומים.

נשב אתם ומה שיש להגיד על המעשים שעשו נגיד, אם יש צורך להגיד. ואינני יודע עם נעסוק בזה יומם ולילה. אבל אם תהיה הזדמנות – נגיד את זאת, ומוטב לא להגיד זאת זמן רב כי זה יעורר רק בוז [...] כי אם תחזרו על דבר כים פעמים רבות – תמאיסו עצמכם על העולם.

(מצוטט אצל תום שגב, **המיליון השביעי**, תל-אביב 1991, עמ' 193)

הצוענים

יחס אמביוולנטי למקומם של החורבן והרדיפות כמעצבי זהות ניכר בשנים האחרונות גם בשיח הצועני. בצד העיסוק בסבל שנגרם לצוענים בעבר ובהווה ובג'נוסייד בתקופת מלחמת העולם השנייה, בולטת השאיפה להדגיש מכנים משותפים אחרים בהווה הצוענית. בדומה לציונים, מגבשים גם הוגי הלאומיות הצוענית מיתוסים מכוננים הנקשרים בחיים של חופש, לחימה וגבורה.

להתנכלויות ולפגיעות פיסיות. באמצעות הדגשת מוטיב ההמשכיות שברדיפות, יצירת הקשר בין מצבם של הצוענים בהווה לסבל והייסורים שהיו מנת חלקם בעבר, מבקשים אינטלקטואלים ופעילי זכויות אדם, צוענים ולא-צוענים, להדגיש את המאפיינים הגזעניים של היחס המפלה כלפי הצוענים. כרגיל, כמו במקרה היהודי, נעשה לעתים שימוש מניפולטיבי בהיסטוריה של הסבל והייסורים, כחלק מהמאבק הפוליטי והחברתי, גם נגד טענות המועלות באופן ענייני ולא ממניעים גזעניים. בדומה ליהודים, משתמשים אם כן גם הצוענים בטרדיה כבנס פוליטי מול העולם הסובב אותם, תוך הדגשת המחויבות המוסרית של האירופאים, ובעיקר של הגרמנים, כלפיהם – וזאת כחלק ממאבקם לשוויון כלכלי וחברתי. רצח הצוענים בזמן המלחמה, כמו השואה, מהווה רכיב מרכזי לא רק בתודעה ההיסטורית, אלא גם בפרקטיקה הפוליטית.

אולם, גם אינטלקטואלים צוענים בעלי השקפה לאומית הגיעו לידי הכרה, כי התודעה הלאומית אינה יכולה להתבסס אך ורק, ואולי אפילו לא בעיקר, על היסטוריה של רדיפות. תופעת הקורבן הנצחי עלולה לפגוע בניסיונות לחזק את התודעה העצמית ואת תחושת הגאווה של הצוענים וכן בניסיונות ליצור מערכת של "יחסים נורמליים" יותר עם הסביבה. כך בצד העיסוק ב"פוראימוס" (Porajmos, מונח שפירושו ברומני "שואה"), מופיע בשיח הצועני דגש רב על ייחודיותה של התרבות הצוענית. סגנון החיים הצועני הייחודי מתואר כביטוי עליון לחירות ולנון-קונפורמיזם וכקריאת תיגר נגד ביטויים של לאומנות, אלימות ודיכוי.

כמו תהליכי התגבשותן של תנועות לאומיות בכלל ושל התנועה הציונית בפרט, השאיפה לחזק את תחושת ההערכה העצמית ואת התודעה הלאומית הובילה גם אצל הצוענים להיווצרותם של מיתוסים העוסקים בסיפורי גבורה ובמאבקים הרואיים. בדומה לשאיפתם של יוצרים עבריים, שיהא בנו של סוחר יהודי חש עצמו כבנם של המכבים, כך התגבשה בשנים האחרונות התאוריה, כי הצוענים הם שריד של לוחמים מבני הרג'פוט (Rajput) בצפון-מערב הודו, שנאבקו נגד הפולשים המוסלמים. "מאבק זה הוביל את הלוחמים היהודים, אבותיהם של הצוענים, הרחק יותר ויותר, עד שלבסוף סמוך לשנת 1300 הגיעו לדרום מזרח אירופה", כתב הבלשן והלוחם למען זכויות הצוענים, איאן הנקוק (Hancock).

תאוריה זו, חדשה באופן יחסי, מצטרפת לשורה של תאוריות קודמות לגבי מוצאם של הצוענים, זהותם, מסלול נדודיהם והגורמים לנדודים. המשותף לכל התאוריות הוא הקושי לבססן על עדויות וראיות מוצקות, אך לענייננו שאלת הביסוס של התאוריות איננה חשובה, שהרי אנו דנים בתפקיד החברתי והלאומי שממלא המיתוס. העניין שמגלים כיום הצוענים, שהיו בעבר עם ללא תודעה היסטורית, בנסיבות ה"אקסודוס" שלהם, נודעת לו חשיבות רבה לגיבוש הלאומי, גם אם התאוריות הן, בחלקן לפחות, ספקולטיביות לחלוטין. בדומה לנרטיב היהודי או לנרטיב האפריקני-אמריקני, מציג הנרטיב הצועני את סיפורה של קבוצה אתנית, אשר לקיומה במערב כקבוצה מושפלת ונרדפת, קדמו חיים של חופש במולדת היסטורית. כך מהוות האגדות והמיתוסים על

הקיום במולדת הקדומה ועל ראשיתו של "המסע הגדול" מעין איוון לתיאורי הסבל והרדיפות שהיו מנת חלקם באירופה. העיסוק בתאוריות הנוגעות ליציאה המונית מהודו נקשר גם לוויכוח נוקב, שכבר חרג מגבולות הוויכוח האקדמי, בין שתי אסכולות מנוגדות לגבי הגדרת הזהות הצוענית. האחת, שאותה מייצג, למשל, הפילולוג ירון מטרס (Matras), מבחינה בין הצוענים דוברי דיאלקטים שונים של שפת הרומני, שהם צאצאים של קבוצות שעזבו את הודו או הוגלו ממנה בזמנים שונים והתפזרו בארצות שונות באירופה במרוצת המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, לבין קבוצות אחרות של נוודים (או כמקובל לכנותם כיום בהתאם לכללי התקינות הפוליטית, Travelers), ילידי אירופה, שאימצו בשלב זה או אחר את הנוודות כדרך חיים. האסכולה השנייה, שבולטים בה חוקרים כמו ג'ודית אוקלי (Okley) ווים וילמס (Willems), כופרת בתאוריות הקושרות את הצוענים להודו, ורואה בהן "מסורת מומצאת" (כביטוי של אריק הובסבאום). הזהות הצוענית בעיניהם היא תרבותית בלבד, זהות שנוצרה באירופה מצירוף של בני קבוצות אתניות שונות, שהשותף להם הוא תרבות הנדידה.

הן דוברי הרומני והן "צוענים" אחרים – נוודים למיניהם – נרדפו באירופה ונרצחו על-ידי הגרמנים ועוזריהם. אולם הנרטיב הקושר את הצוענים להודו הוא נחלת דוברי הרומני בלבד, והוא יוצר את הגבול בינם לבין שאר בני אירופה הנוודים. חסידי הלאומיות הצוענית מקפידים על השימוש בשם "רומה" (Roma) ולא Gypsies, בהתייחסותם אל דוברי הרומני הרואים עצמם כצאצאי אבות קדומים מהודו. השמות Gypsy, Gitano, או Zigeuner ניתנו להם על-ידי הסביבה העוינת, מתוך הנחה ראשונית שמקורם במצרים (Egypt), וגם בעברית "צועני" מ"צוען" המקראית), וככל שגברו האיבה והסלידה כלפיהם, כך נוספה לכינויים הללו משמעות שלילית – התייחסות לזהות נפרדת של קבוצה שנחשבה כמוקצה מחמת מיאוס. המונח "רומה", לעומת זאת, מייצג מיתוס על בניה של קבוצה אתנית, שחיה חיי חופש, יצירה וגבורה, לפני שיצאה למסע הגדול. הוא מבטא את השאיפה להכרה של מי שמגדירים עצמם כיום כבני הרומה, כקבוצה אתנית שוות-זכויות באירופה.

הניסיון לאזן בין ההיסטוריה של הרדיפות והסבל לבין מיתוס המוצא יוצר שילוב ומשמעות ייחודית ביחסים שבין הצוענים לסביבה האירופית. האירופאים נדרשים מצד אחד לפצות את הצוענים על הסבל והייסורים שהיו מנת חלקם, אך מאידך גיסא – גם לנהוג בהם בכבוד כבאומה בעלת תרבות ייחודית ומורשת היסטורית עתיקה.

שואה, פוראימוס וזיכרון קיבוצי

בשנים האחרונות הפך הפוראימוס למוקד השיח הצועני, בייחוד במדינות הפוסט-קומוניסטיות, אך גם בגרמניה ובאוסטריה. הטיפול בפוראימוס על-ידי הצוענים והתקשורת בא לידי ביטוי הן בכתבות ובדיונים בכלי התקשורת והן בפורומים חינוכיים ואקדמיים. אתרים רבים ברשת האינטרנט הפכו לאמצעי המעצב את הזיכרון ההיסטורי הצועני. אין מדובר כאן רק בזיכרון ובהנצחה. לגיוס הצוענים סביב ציר



ילדים צוענים במחנה הריכוז למשפחות צועניות בריבסלט (Rivesaltes), צרפת, שנת 1941

בזמן המלחמה חלוקים בדעותיהם באשר למאפייני "הזיכרון הקיבוצי" בקרב הצוענים ולגבי השאלה האם הנרטיבים השונים עומדים בכלל בהגדרות המקובלות של "זיכרון היסטורי". דוגמא לכך היא דבריו של האנתרופולוג והסוציולוג הבריטי מייקל סטיוארט (Stewart), אשר חוקר את דפוסי הזיכרון אצל הצוענים בהונגריה ובמדינות אחרות במזרח אירופה החל משנת 1984. סטיוארט הגיע למסקנה, שעליו "לנטוש כל ניסיון לרדת לעומק תחושת העבר המקדי, על אחת כמה וכמה של העבר המרוחק יותר". בשפת הרומני המדוברת לא היה מושג המתאר את מה שאנו מכנים "השואה"; אינטלקטואל צועני-אמריקני הגה את המושג "פוראימוס", שפירושו "חיסול" או Devouring באנגלית, אולם המושג מצוי באינטרנט יותר מאשר בשיח של הצוענים בארצות שהיו כבושות בידי גרמנים במלחמת העולם השנייה. "הם חיו את חיי היומיום עם מעט מאוד תודעה של האירועים הללו", טען סטיוארט. על בסיס ניתוח הזיכרונות של צוענים מזמן המלחמה הוא קבע, כי הזיכרונות האישיים אינם מצטרפים יחדיו "להליך כולל של היזכרות, שמשמעותו בעלות משותפת על הנרטיב ההיסטורי".

גישה שונה מזו של סטיוארט מציגה קתלין כ"ץ, ישראלית ילידת הונגריה, שחקרה את הזיכרון ההיסטורי הצועני בהונגריה הפוסט-קומוניסטית בתקופה שבה התעצמו תהליכי בניית הזיכרון הקיבוצי ותרבות ההנצחה. קרוב לוודאי שחוקרים, שהיו כמות פעילים חברתיים, תרמו באופן אישי לגיוס החברתי

הסבל המשותף ישנן גם מטרות חברתיות ופוליטיות. הנצחת רצח-העם הצועני בזמן מלחמת העולם השנייה נועדה להציב בפני הציבור האירופי את הדרישה להכיר בסבלם של הצוענים, לפצותם על סבל זה ולשפר את מצבם החברתי והכלכלי. ניתן לקבוע, שהעיסוק בפוראימוס הוא רכיב מרכזי בהתחזקות התודעה ההיסטורית בקרב הצוענים, כחלק מהתגבשות הזהות הלאומית ומתוך תפישה, כי לימוד העבר ובעיקר הניסיון להבין את מערכת היחסים המורכבת עם הסביבה, עשויים לסייע במאבקם של הצוענים לבניית עתיד טוב יותר באירופה.

בעוד שבקרב יהודים וישראלים נפרש הגיבוש של זיכרון השואה על פני למעלה משני דורות, ואולי טרם הושלם, הרי אצל הצוענים ישנה תחושה של זמן אוזל, וכי "עתה, או לעולם לא". לעתים קיימת תחושה, שפעילי הקהילה הצוענית מנסים לדחוס את תהליך הלימוד, ההנצחה והניסיון להעריך את משמעות הג'נוסייד, תהליך אשר ארך עשרות שנים בקרב הציבור היהודי, לתוך פרק זמן קצר ככל האפשר. אין ספק, כי ההצלחה יוצאת-הדופן של הנצחת השואה של העם היהודי מהווה בעיני הצוענים מודל לחיקוי בניסיונם להנציח את אסונם.

העובדה, כי במשך מאות בשנים היו זיכרון היסטורי ותודעה היסטורית זרים לצוענים, מקשה עליהם מאוד בגיבוש הזיכרון הקיבוצי של הרדיפות והרצח בזמן המלחמה. חוקרים העוסקים בניסיון לפענח את הרכיבים השונים של הנרטיב הצועני

ולבניית הזיכרון בקרב הצוענים בהונגריה. מחקרה, המבוסס על עבודת דוקטורט שהוגשה באוניברסיטה העברית, פורסם בהונגריה בשנת 2005 תחת הכותרת **הזיכרון שדוכא**. בריאיון לביטאון אינטלקטואלי יהודי המתפרסם בהונגריה הציגה כ"ץ את מטרת מחקרה: "[...] להביא את הצוענים לידי הכרה [תודעת העבר]. לכתוב את ההיסטוריה שלהם, את הסיפור שלהם כחלק מן השואה. כי אם הצוענים לא יהיו בסיפור הזה של תולדות השואה, אזי תהא זו היסטוריה מזויפת". לאחר שסקרה בריאיון את התכשורת של המשטר הקומוניסטי לגורלם המיוחד של היהודים בשואה, היא טענה, כי "לבסוף היהודים נכנסו לתוך ספרי הלימוד. אולם הצוענים נשכחו. מטרתי להשלים את סיפור ההיסטוריה שהצוענים הם חלק ממנה".

ניתן אם כן להבחין, כי בעוד סטיוארט מדגיש שקטעי העדויות והחויות האישיות אינם מתחברים לכלל נרטיב משותף, כ"ץ מדגישה שיש לסייע לצוענים לגבש את הנרטיב המשותף – שאכן קיים, לדעתה – משילוב קטעי הזיכרונות השונים. היא משתמשת במודגש במונח "שואה" לגבי הרדיפות והרצח של הצוענים בהונגריה, וטוענת שזו נדחקה ולא זכתה להכרה כמו שואת היהודים.

במאמצייהם לשחזר את העבר נתמכים הצוענים ונעזרים בחוקרים מחוץ לקהילה הצוענית ובמספר הולך וגדל של פעילים מתוך הקהילה, שרבים מהם סיימו לימודים אקדמיים בעידן הפוסט-קומוניסטי. יחד הם מנסים להרכיב פסיפס ענק, של תולדות הפוראימוס הבלתי-ידוע והבלתי-מתועד, ואת התיאור המדוקדק של הדרך שהובילה עד אליו, רצופה במאות שנים של אפליה, דעות קדומות גזעניות ורדיפות. תוך כדי מסע מרתק זה עולה מאליה השאלה, עד כמה "צריך" רצח הצוענים להיות מקיף ונורא כדי שניתן יהיה לראות בו פרשה אשר אינה שונה במהותה מהשמדת היהודים כלומר, שייחשב חלק בלתי נפרד מ"השואה" (The Holocaust) בה"א הידיעה.

חוקרים בולטים של מדיניות הרדיפות והרציחות של המשטר הנאצי בכלל ושל רצח הצוענים בפרט, כמו מיכאל צימרמן (Zimmermann) למשל, נוהגים להבחין בין מעשי הרצח הסלקטיביים של הצוענים באירופה הכבושה לבין התכניות הנאציות ל"פתרון סופי" לקיום העם היהודי. הבחנה זו אינה מקובלת על חוקרים אחרים, במיוחד אלה ממוצא רומני-צועני. גם כאן הפולמוס סביב מאפייני הרצח של הצוענים חרג מן המסגרת של ויכוח בין היסטוריונים, והוא כולל שאלות של מוסר, טענות בדבר הייחוריה בין הקורבנות והדגשת המדיניות להשמדת היהודים כנגד הדחיקת ההשמדה של הצוענים.

לוחות זיכרון במוזיאון ההתקוממות הלאומית הסלובקית בבנסקה ביסטריצה (Banská Bystrica) יכולים לשמש דוגמא לזיכרון המתנהל סביב ההנצחה של השואה מול הנצחת הפוראימוס. שני לוחות בגודל זהה הוצבו על הקיר: על אחד "זיכור" לקורבנות היהודים של השואה, והאחר לזכר "שואת הרומני". מעדויות שונות עולה, כי להעמדת לוחות הזיכרון קדם ויכוח, שבמהלכו הועלתה הדרישה שלוח הזיכרון היהודי יהיה גדול יותר, בולט יותר, בשל מספרם הרב יותר של הקורבנות. כך התפתח סביב לוח ההנצחה ויכוח כואב, שעניינו

ההשוואה בין הטרגדיות של שני עמים. נשאלו שאלות כגון: עד כמה צריך הלוח היהודי להיות גדול יותר? האם גודלו ייקבע בהתאם ליחס בין מספר הקורבנות היהודיים למניין המשוער של קורבנות הצוענים? האם על הלוחות לשקף בגודלם את מספרם של הקורבנות ביחס לכלל בני הקהילה או באופן יחסי לאוכלוסייה הסלובקית? ומדוע הוחלט בסופו של דבר, כי על שני הלוחות יופיע המושג Holocaust ולא ייכתב Porajmos בלוח המוקדש לצוענים? האם כדי ליצור איזון או שוויון בין שתי ההשמדות ולא לפגוע ברגשות הצוענים? מכל מקום, הלוח בבנסקה ביסטריצה הוא הראשון מבין שבעה אתרים מתוכננים לציון השמדת הצוענים בסלובקיה.

סוגיה מעניינת נוספת נוגעת לתאריכים בעלי משמעות סמלית, ההופכים לחלק מריטואל ההנצחה. התאריך 2 באוגוסט מצוין את יום השנה להשמדתם של הרומה והסינטי (Sinti), שמה של הקבוצה הגדולה ביותר בקרב הצוענים בגרמניה) במחנה אושוויץ-בירקנאו. באותו לילה, בשנת 1944, הומתו בתאי הגזים כ-2,897 צוענים, ילדים, נשים וגברים. אינטלקטואלים צוענים הלכו כאן בעקבות הדגם היהודי-ישראלי של "יום השואה", והם מציינים בשנים האחרונות את ה-2 באוגוסט כיום הפוראימוס. בהתאם לכך, ושוב על-פי הדגם היהודי-ישראלי, הפך מחנה אושוויץ בשנים האחרונות לאתר עלייה לרגל במסגרת אירועים המציינים את הפוראימוס. אין ספק, שבחירת ה-2 באוגוסט כיום הזיכרון נועדה לציון לא רק את האירוע הטרגי הבולט והמתועד ביותר בשואה הצוענית, אלא, ואולי בעיקר, להפוך את האירוע לסמל – בדומה לדגם היהודי – לניסיון של הנאצים להוציא אל הפועל "פתרון סופי" של "הבעיה הצוענית". תאי הגז מסמלים יותר מכול את תעשיית ההשמדה. ארגוני הרומה והסינטי ברחבי אירופה התלכדו בשנים האחרונות במאמצייהם להפוך את יום ה-2 באוגוסט ליום זיכרון קולקטיבי, המשתלב עם ימי זיכרון נוספים, שמהווים יחד "לוח שנה" צועני של מדיניות הרצח הנאצית.

ריבוי האירועים, והתייצבות הולכת וגוברת של מנהיגי מדינות ושל אנשי ציבור למען הצוענים, מעניקים ממד חדש לדרישות הצוענים להכרה בסבלם, לפיצויים ולקבלתם כקהילה שוות-זכויות. ארגונים לא-ממשלתיים, נציגי החברה האזרחית, קרנות סיוע, אנשי חינוך ואקדמיה, אורגים יחדיו נרטיב של סבל ואירועי הנצחה המוצמדים לאירועים הקשורים בהנצחת השואה של העם היהודי. מגמה זו בלטה בשנת 2005, באירועים במלאות שישים שנה לשחרור המחנות, שבהם ניכר הדגש על הנצחת ה-2 באוגוסט באתר מחנה ההשמדה באושוויץ-בירקנאו וברחבי אירופה.

מדינות אחדות טרם קבעו ימי הנצחה ממלכתיים לפוראימוס. ייתכן, שהצמידות לדגם היהודי עלולה לחבל במאמצי הצוענים לעצב את תרבות הנצחה ייחודית. המקרה של רומניה יכול לשמש דוגמא מובהקת לכך: הוועדה הבינלאומית של היסטוריונים לחקר השואה ברומניה, בראשותו של אלי ויזל, כללה גם נציג צועני, והדוח הסופי כלל פרק על גורלם של הצוענים תחת משטר אנטונסקו (Antonescu). באותו פרק נאמר, ש-25,000 צוענים, מתוך מניין לא ידוע של כלל הצוענים, אשר חיו ברומניה, הוגלו לחבל טרנסניסטריה (Transnistria),



צוענים מגורשים למחנות ריכוז בשטח קראטיה, יולי 1942

גאוגרפי את תולדות הסבל וההשפלות. נרטיב זה, המתמקד (בדומה לסיפור היהודי) במקומות מסוימים, ערים ויישובים, מתנגש במידה מסוימת בדימוי של הצועני הנע ונד במרחבי היבשת, ונרדף בין השאר בשל כך על-ידי המשטר הנאצי.

בגוש המזרחי לאחר שנת 1989 החלו צוענים לציין את מקומות הריכוז, הסבל, ההשפלה והשמדה. מקומות אלו הפכו מוקדים לטקסים ציבוריים, ואישי ציבור מכובדים חשים מחויבות להשתתף בהם כחלק מן "התקינות הפוליטית". בדרך זו כוללת ההנצחה הצוענית אף עיצוב של אתרי זיכרון ועלייה לרגל. כתוצאה מכך מאבד "הצועני הנודד" בסיפור הפוראימוס את מעמדו הסמלי; מעצבי הזיכרון "ממציאים" את ההקשר הכפרי או האורבני, למרות שלעתים קרובות לא שכנו הצוענים במקומות הללו. לצד צמתי דרכים, באתרים בשוליהם של יישובים עירוניים ובכפרים במזרח אירופה, בחורבות ובמבנים עלובים, צצו אתרי הזיכרון של הפוראימוס והפכו בהדרגה למפת הדרכים של סבל הצוענים במלחמת העולם השנייה. מפה זאת, בדומה לנרטיב היהודי, היא גם תרשים הדרך, מן ההשמדה אל התחייה שלאחר המלחמה. עם זאת, להבדיל מן היהודים, התחייה היא חלקית, ללא זהות ברורה, ללא רכוש שניתן לנהל לגביו משא ומתן על פיצויים וללא מעמד אזרחי נאות.

ומחציתם נרצחו או מתו תוך כדי מסע הייסורים. בהתאם להמלצות הוועדה, נקבע ה-11 באוקטובר כיום השואה ברומניה, לציון ראשית ההגליות של היהודים בשנת 1941 לטרנסניסטריה. לעומת זאת, לא נקבע יום מיוחד לציון רצח הצוענים. בטקסים שנערכו לראשונה ב-11 באוקטובר 2005, הוזכרו לפיכך גם הצוענים, למרות שגירושם לא החל בתאריך זה. לאמתו של דבר, על-פי התייעוד והזיכרונות לא ניתן לקבוע את היום המדויק שבו החל גירוש הצוענים. חלק מפעילי הקהילה הצוענית מבקש כעת לקבוע יום מיוחד לאסונם; אחרים מעדיפים להיצמד לתאריך הממלכתי של ה-11 באוקטובר, למרות שהוא קשור באופן סמלי בגורלם של היהודים. הפתרון אשר יימצא בשנים הקרובות להנצחתם של הקורבנות הצוענים ברומניה יצביע על כיוון ההתפתחות של דגם תרבות ההנצחה ועיצוב הזיכרון בקרב הצוענים – אם בצמידות לשואה היהודית או מתוך ניסיון להדגיש את ייחודיותו של רצח הצוענים באמצעות קביעת מועד אחר.

לא רק המועד, אלא אף המיקום מהווה בעיה: "הזיכרון זקוק למקום", קבע אחד הפעילים הצוענים הבולטים בגרמניה. ואכן, מאז ראשית שנות התשעים מושקע מאמץ צועני לא מבוטל, בהדרכת גופים חיצוניים לרבות מן העולם היהודי, לחבר בין הזיכרון הצועני לטריטוריה, לנסות ולמקם באופן

של המוסדות האירופיים, וגופים העוסקים בחינוך ובהנחלת הזיכרון של שואת העם היהודי משלבים בדיון גם את גורלם של הצוענים. גם בנקודה זו משמש הדגם היהודי בבירור כמופת. בספרי לימוד ובתכניות לימודים במדינות מזרח אירופה כוללים הפרקים הדנים בשואת העם היהודי קטעים על גורלם של הצוענים. יש להניח, כי במרוצת הזמן יזכה עניינם של הצוענים בדיון נפרד, במסגרת ההיכרות שעורכים עמי האזור עם תולדות המיעוטים השונים החיים בתוכם.

סיכום

בחירת השיח הצועני בנושא הנצחת ההשמדה בתקופת מלחמת העולם השנייה חושפת את קווי הדמיון בינו לבין השיח היהודי בשישים השנים האחרונות סביב הנצחת השואה. ראשית, בולטת בו ההתלבטות בין הדגשת ההיסטוריה של הסבל והייסורים, ששיאם במדיניות הרצח הנאצית, לבין הדגשת מאפיינים אחרים של ההיסטוריה והקיום הצועני באירופה, לרבות הדגשת המוצא והיציאה למסע הגדול מהודו לאירופה. שנית, ההתלבטות בין הרצון להדגיש את הייחודיות של גורל הצוענים בזמן המלחמה לבין שאיפתם של רבים ליצור זיקה בין הפוראימוס לבין הנצחת שואת היהודים, שהפכה להיות לא רק רכיב מרכזי בזהות היהודית אלא גם בזהות האירופית, וזכתה להכרה כאסון בעל משמעויות אוניברסליות. לאחרונה בולט המאמץ לנסות ולשלב בין שתי המגמות: הדגשת הייחוד של הסבל הצועני לצד הצבעה על הקווים המשותפים בין רצח הצוענים לרצח היהודים כניסיון להכחדת עמים, והבחנה ברורה בין אלה לבין מעשי רצח אחרים שביצעו הגרמנים ועוזריהם. ביטוי לכך ניתן בדוח מטעם הארגון המרכזי של הצוענים ברפובליקה הצ'כית, שבו נאמר, תחת הכותרת "פיצוי לקורבנות השואה של הרומה": "אין זה מתקבל על הדעת לאגד את הקורבנות של שואת הרומה יחד עם 'עדי יהוה', הומוסקסואלים או נכים, כיוון שהרומה, בדומה ליהודים, הם אומה (nation)".

גם לא-צוענים מאמצים לעתים את הזיהוי בין הפוראימוס לשואה. כך למשל דיפלומט אמריקני, שייצג את ארצות-הברית באירועים לזכר הפוראימוס בסלובקיה בשנת 2003, ציין בדבריו, ש"הרומה בסלובקיה סבלו מדיכוי דומה לזה אשר כוון נגד הקהילה היהודית בין שתי מלחמות העולם ובתקופת מלחמת העולם השנייה. הם גורשו בכוח למחנות ריכוז ועברו ניסויים רפואיים אכזריים ביותר. היו גם מבצעים אשר כוונו באופן מיוחד נגד ילדי רומה [...]".

המאבק על הגדרת הזהות הצוענית בריכוזים הגדולים של הצוענים במזרח אירופה עבר דרך ארוכה ומפותלת מאז נפילת המשטרים הקומוניסטיים. הניסיון לעצב זיכרון קולקטיבי של אירועי הפוראימוס, לצד ניסיונות אחרים ליצור זיקה אל עבר משותף באירופה וקודם בהודו, מעוררים עדיין קשיים רבים בשל היעדר מקורות היסטוריים ומסורת של כתיבה בקרב הצוענים. גם הנרטיב של הפוראימוס נבנה במידה רבה על זיכרונות ניצולים שנמסרו בעל-פה. עם זאת, תרבות ההנצחה הצוענית הולכת ומתגבשת וכבר זכתה להישגים לא מבוטלים. באירועים הציבוריים הרבים בשנת 2005, בציין שישים שנה

הגדרת הגבורה נוכח מדיניות הרצח הנאצית, סוגיה שעוררה פולמוסים כה רבים בשיח היהודי, ולצדה שאלת הלך לבני הדור הצעיר, זוכה אף היא להתייחסויות ראשונות בקרב הצוענים. כך למשל, באירוע מרכזי שתקיים בהונגריה בעיר נאג'קאניז'ה (Nagykanizsa) בהשתתפות ראש הממשלה, דיבר נציג הצוענים על "ניסיונות התנגדות" של הצוענים בעת שהתחוויר להם כי מובילים אותם אל תאי הגזים (באושוויץ). מעשי גבורה כאלה, כדבריו, מעידים "שכבוד האדם נשמר גם כאשר ההתנגדות הייתה חסרת-תועלת", והלך לימינו הוא ברור: "אנו מטפחים את מורשת ההתנגדות למען העתיד, כדי להיות מוכנים תמיד להגן על חירותנו, על חיינו. האבל שלנו פונה לא רק אל העבר, אלא להווה ולעתיד, כדי שהזעזוע והשנאה לא ירימו שוב ראש".

סביב חוות הזירים, ליד לְטִי (Lety) ברפובליקה הצ'כית, התנהל בשנת 2005 מאבק סמלי של צוענים על ההנצחה של רצח העם הצועני. החווה, שצילומיה מופיעים לעתים קרובות בתקשורת הליברלית ובפרסומים צועניים, בעיקר באינטרנט, נמצאת באתר שהיה מחנה ריכוז וקבר המונים. על-פי נתונים רשמיים נכלאו שם כ-1,256 צוענים, וכשליש מהם מתו בשל התנאים האיומים ומגפת טיפוס. הנותרים הועברו למחנות ההשמדה אושוויץ וטרבלינקה. הרגישות בוויכוח על אופי האתר נובעת מן העובדה, שצוות המחנה היה צ'כי והמחנה הוקם על-ידי "ממשלת בובות" צ'כית שפעלה תחת השלטונות הנאציים. מחנה מסוים זה חידד את הוויכוח המתנהל בצ'כיה על ממדי שיתוף-הפעולה של צ'כים עם הנאצים בכלל ולגבי מידת אחריותם להקמת המחנה ליד לְטִי. שיח פנימי זה בצ'כיה חשוב לנרטיב הצועני מפני שהוא פותח את הסוגיה הרגיש של יחס האוכלוסייה המקומית כלפי הצוענים במדינות הכיבוש גם במנותק מן ההשפעה הגרמנית.

לאחר שצ'כיה הצטרפה לאיחוד האירופי בשנת 2004 קיבל הנושא של מחנה לְטִי משמעות כלל-אירופית. גופים מייצגים של הצוענים הצליחו, בעזרת ארגונים בלתי-ממשלתיים, להביא להחלטה של הפרלמנט האירופי באפריל 2005, הקוראת לממשלת צ'כיה להרחיק את החזירים מן החווה כדי לציין בכבוד את עברו של המקום. בוויכוח הציבורי הפנימי בצ'כיה טען הנשיא לשעבר, ואצלב קלאוס (Klaus), "שהמחנה בלטי היה מחנה עבודה לסרבני עבודה, ולא נועד רק לצוענים. הוא לא היה מחנה ריכוז מן הסוג המזוהה בתודעתנו עם אושוויץ ובוכנוולד".

פעילים צוענים הוסיפו לנהל מסע מאורגן ומתוקשר היטב, על אף התנגדות הממשל הצ'כי, כדי להוכיח, שהאתר אכן שימש כמחנה ריכוז. גישתם של הפרלמנט האירופי ושל ועדות מטעם גופי האיחוד האירופי מעידה, שהגרסה הצוענית הופכת מקובלת יותר, ואילו עמדת הממשל הצ'כי מצטיירת כניסיון להמעיט במידת שיתוף הפעולה של הצ'כים ברדיפת הצוענים ובהשמדתם. "פרשת מחנה לְטִי" היא רק אחת מכמה דוגמאות המצביעות על היחסים המורכבים בין בניית הזיכרון הקולקטיבי הצועני, המערכת הפוליטית המקומית ועמדתם של מוסדות האיחוד האירופי והארגונים לזכויות אדם ואינטגרציה באירופה. יש לציין, שנרטיב הפוראימוס והדגשת ההתנגדות והגבורה, זוכים בשנים האחרונות לתמיכה הולכת וגוברת

לקריאה נוספת:

- גלעד מרגלית, **ג'נוסייד: גרמניה הנאצית והצוענים**, רעננה 2006.
- שולמית שחר, **הצוענים: עם הנודים של אירופה**, תל אביב 2006.
- Ian Hancock, **The Pariah Syndrome**, Ann Arbor 1987.
- Slawomir Kapralski, "Ritual of Memory in Constructing the Modern Identity of Eastern European Romanies", in: Nicholas Saul and Susan Tebbutt (eds.), **The Role of the Romanies**, Liverpool 2004.
- Yaron Matras, "The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity", in: Nicholas Saul and Susan Tebbutt (eds.), **The Role of the Romanies**, Liverpool 2004.
- David Mayall, **Gypsy Identities, 1500–2000**, London 2004.
- Judith Okely, **The Traveller Gypsies**, Cambridge 1983.
- Anthony Smith, **The Ethnic Origins of Nations**, Oxford 1986.
- Roni Stauber, "The Jewish Response during the Holocaust – The Educational Debate in Israel in the 1950s", **Shofar** (vol. 22, no. 4), 2004, 55–65.
- Michael Stewart, "Remembering without Commemoration: The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories among European Roma", **Journal of the Royal Anthropological Institute** (September 2004), 561–581.
- Raphael Vago, "The Roma in Central and Eastern Europe: The Plight of a Stateless Minority", in: **Antisemitism Worldwide, 2000–2001**, 21–36.
- Wim Willems, "Ethnicity as a Death-Trap: The History of Gypsy Studies", in: Leo Lucassen, Wim Willems and Annemarie Cottaar, **Gypsies and other Itinerant Groups**, London 1998, 17–34.

מקורות האיורים:

- תמונות בעמודים 19, 23: *United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Friedel Bohny-Reiter. The views or opinions expressed in this book, and the context in which the images are used, do not necessarily reflect the views or policy of, nor imply approval or endorsement by, the USHMM*
- תמונה בעמוד 21: *United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Jerzy Ficowski. The views or opinions expressed in this book, and the context in which the images are used, do not necessarily reflect the views or policy of, nor imply approval or endorsement by, the USHMM*
- תמונה בעמוד 25: *United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Muzej Revolucije Narodnosti Jugoslavije. The views or opinions expressed in this book, and the context in which the images are used, do not necessarily reflect the views or policy of, nor imply approval or endorsement by, the USHMM*

לסוף מלחמת העולם, נקבעו דפוסי הנצחה לשואה ולפוראימוס, כגון השתתפות ראשי מדינות בטקסים מרכזיים, טקסים מקומיים עם ייצוג של אנשי ממשל בכירים, וכיסוי תקשורת. ריבוי אתרי זיכרון, מצבות במחנות הריכוז ומקומות ריכוז אחרים בזמן המלחמה, מגרמניה מזרחית, יצרו רשת של מקומות הנארגים יחדיו להיסטוריה צוענית של סבל וייסורים, הכוללת, בדומה לנרטיב היהודי, גם מעשים של התנגדות וגבורה. כל אלה נועדו להדגיש גם את מצבם העגום הנמשך של הצוענים באירופה, וכן את הדרישה להכרה בסבל המתמשך, בזכותם לפיצוי ולסיוע במאמצים לשילובם בחברה האירופית.

ה"בעייה הצוענית" עומדת עתה בראש סדר-היום החברתי במדינות הפוסט-קומוניסטיות, שבהן ישנה אוכלוסייה צוענית ניכרת. פוליטיקאי המבקש לקנות לעצמו מעמד במרכז המפה הפוליטית של מדינתו ובקהילה האירופית חייב להתייחס למצבם החברתי והכלכלי הקשה של הצוענים. בתוך כך בולטת ההשתתפות בטקסי ההנצחה של הצוענים ובחכרה בסבל שגרמו המדינות השונות לאוכלוסייה הצוענית, לא רק בתקופת המלחמה אלא במאות השנים שקדמו לה, מאז החלו הצוענים לנוע ברחבי ביבשת. עמי אירופה נאלצים אפוא, באמצעות בדיקת היחס ל"אחר" היהודי והצועני, להתמודד עם התוצאות הרות-האסון של שנאת זרים, גזענות ודעות קדומות. קשייה של הקבוצה אשר נדחתה במשך הדורות וחיה בשולי החברה, זוכים כיום לאמפתיה שלא הייתה כמותה בעבר, על אף האפליה הנמשכת מצד חלקים רבים באוכלוסייה האירופית. סוגיות שונות הנוגעות לחיי הצוענים נחקרות ונלמדות בבת-יספר. הצוענים, שחיו במרחבים חסרי-גבולות מבחינת תפישתם את מושג הטריטוריה והגבולות הלאומיים, הופכים עתה לבני אירופה, המאמצת את הזהות הצוענית המתגבשת סביב הנרטיב של כאב והשפלה.

החיפוש אחר הזהות, העובר מחוות חזירים בבוהמיה דרך הפרלמנט האירופי, אינו דיון תאורטי על "קהילה מדומיינת", אלא שיח על קהילה חיה, המשלבת עבר כעס חופשי בהודו, דרך המסע הגדול מערבה, רדיפות וקיפוח באירופה וסיפור הפוראימוס, עם מאבק ציבורי ופוליטי נגד המשך הקיפוח. הפוראימוס, כמו השואה, הוא תופעה אירופית, שבוצע על-ידי הנאצים ובעלי בריתם על אדמת אירופה. עתה, למעלה משישים שנה לאחר שהתחולל, נאבקים הצוענים על מקומם כקבוצה בעלת עבר משותף וזהות ייחודית באותה אירופה עצמה.